

**ХАРМОНИЯ И ИДЕОЛОГИЯ: ТВОРЧЕСТВОТО НА
УКРАИНСКИТЕ И РУСКИТЕ КЛАСИЦИ В СВЕТЛИНАТА
НА ИДЕИТЕ НА ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА (ТАРАС
ШЕВЧЕНКО, ПАВЛО ТИЧИНА, ФЬОДОР ДОСТОЕВСКИ,
АНТОН ЧЕХОВ И ДРУГИ)**

Олга М. Табачникова

Университет на Централен Ланкашър, Престън

Олга М. Табачникова. Гармония и идеология: творчество украинских и русских классиков в свете идей Григория Сковороды (Тарас Шевченко, Павло Тычина, Федор Достоевский, Антон Чехов и другие)

В статье сопоставляется круг идей и ощущений выдающегося религиозного философа Григория Сковороды с творчеством ряда украинских и русских классиков (таких как Тарас Шевченко, Павло Тычина, Федор Достоевский, Михаил Лермонтов, Антон Чехов, Юрий Домбровский и Василий Гроссман). Прежде всего нас интересует противопоставление внутреннего чувства гармонии существования, способности к ощущению непреложной радости бытия с одной стороны и идеологизированного сознания, умозрительного, отвлеченного мышления с другой. Рассматривается связь этих феноменов с концепциями нигилизма, богоборчества, атеистического мировоззрения в их историческом развитии. При этом затрагиваются философские проблемы веры и безверия, трагизма существования и попыток его преодоления, жизни духа и души. Делаются выводы об общности духовных ветвей славянской культуры.

Ключевые слова: Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Тычина, Ф. Достоевский, гармония, идеология, литература, философия, религия

Olga M. Tabachnikova. Harmony and Ideology: creative heritage of Ukrainian and Russian classics in the light of ideas of Hryhorii Skovoroda (Taras Shevchenko, Pavlo Tychina, Fedor Dostoevsky, Anton Chekhov and others)

The article compares the range of ideas and feelings of the outstanding religious philosopher Hryhorii Skovoroda with the work of a number of Ukrainian and Russian classics (such as Taras Shevchenko, Pavlo Tychina, Fyodor Dostoevsky, Mikhail Lermontov, Anton Chekhov, Yuri Dombrovsky and Vasily Grossman). First of all, we are interested in contrasting the inner sense of the harmony of existence, the ability to feel the immutable joy of being, on the one hand, and ideologized consciousness, speculative, abstract thinking, on the other. The connection of these phenomena with the concepts of nihilism, theomachism, atheistic worldview in their historical development is considered. At the same time, the philosophical problems of faith and

faithlessness, the tragedy of existence and attempts to overcome it, the life of the spirit and soul are touched upon. Conclusions are drawn about the commonality of the spiritual branches of Slavic culture.

Key words: H. Skovoroda, T. Shevchenko, P. Tytchina, F. Dostoevsky, harmony, ideology, literature, philosophy, religion

Просвещението, както е известно, се обръща към човешкия разум, към рационалното съзнание, призвано да изработи формулата за всеобщо щастие на човечеството, като веднъж завинаги го освободи от страданието. В тази перспектива работят най-добрите умове, но едновременно с това възниква и противоположно течение, което инстинктивно чувства, че подобна нагласа е обречена, и съзнателно се противопоставя на рационализма. В най-обобщен вид можем да твърдим, че в крайна сметка идеите на Просвещението, доведени до логичния си завършек, вкарват човечеството в задънената улица на атеистичното съзнание.

Предчувствието за тази задънена улица с особена сила се отразява в руската класическа литература на XIX век, в която доминиращо място заема темата за нихилизма, рационалното богоборческо мислене, отровено от хипертрофираната рефлексия. Погубени от тази идея се оказват различните печално известни герои на Достоевски, и най-вече Расколников, Тургеневият Базаров, Пушкиновият Херман и много други, които са убедени в собствената си рационалност, но в края на краищата ги побеждава това, че неизбежно откриват в самите себе си мощното ирационално начало.

Идеологизираното съзнание, което рано или късно издига човека на мястото на Бога, не издържа противопоставянето с „живия живот“. Нещо повече – при Достоевски, както е известно, идеята за социална борба и вярата в преобразуването на световното устройство чрез революции и социални промени е заместена от убеждението на писателя, че никакви външни условия няма да променят човешката природа, следователно пътят към спасението е вътре във всяка индивидуална душа, която или следва Христа, или в противен случай рухва в пропастта.

Тук крайно забележителен се явява фактът, че подобна религиозна представа за живота се оказва, така да се каже, онтологично оправдана – свързана с вътрешната хармония, с онази радост от битието, която според Светото писание е била завещана на човека от Бог.

Един от ярките представители на украинската и руската религиозна философия, на когото в най-висока степен е присъщо такова радостно светоусещане, е Григорий Сковорода – мислителят, който по собствените му думи е „замислил с ума си и пожелал с волята си да бъде Сократ на руската земя“ (Зеленогорски 1894: <https://>).

В тази статия ще съпоставим света на неговите идеи и усещания с творчеството на редица украински и руски класици най-вече по отношение на посоченото по-горе противопоставяне между хармонията и идеологията, способността за усещане на неоспоримата радост на мирозданието, от една страна, и идеологизираното съзнание, от друга.

Григорий Сковорода (1722 – 1794) може да се смята за първия религиозен философ на руските земи в точния смисъл на това понятие. Мисълта му се отличава както със задълбоченост, така и с широта – животът му и развитието на неговата философия несъмнено са неотделими от църковния живот на Украйна, но едновременно с това той принадлежи и на общоруската духовна традиция. Основното вдъхновяващо начало за Сковорода е Библията, макар че той често е в опозиция на традиционните църковни учения, ако те противоречат на собствените му убеждения и прозрения. Както отбелязва Василий Зенковски, „Сковорода става философ, защото религиозните му преживявания го изискват – той се движи от своето християнско съзнание към разбирането за човека и света“, оставайки при това „*свободен църковен мислител*, който се чувства член на църквата, но твърдо пази свободата на мисълта“ (Зенковски 2001: [https](https://)).

От писмата на Сковорода до младия му приятел Ковалински знаем за често преживявания от него мистичен екстаз, за усещането на божествена радост и красота на мирозданието.

Излязох да се разходя в градината [...] Почувствах вътре в себе си едно изключително движение, което ме преизпълни с непонятна сила. Сладко мигновено излияние изпълни душата ми и от него всичко в мен пламна в огън. Целият свят изчезна пред мен, само чувството на любов, спокойствие, вечност ме оживяваше. Сълзи рукнаха от очите ми и изляха една умилителна хармония във всички мои части...

(Зенковски 2001: [https](https://))

Със същия радостен тон звучи откъсът от друго негово писмо: „Радвам се за Господа, веселя се за моя Бог Спасител. Вечната майка, светицията, подхранва моята старост“ (пак там).

Много е важно, че Сковорода изпитва тази радост, това чувство за хармония не сляпо, а при напълно трезво възприемане на света с цялата негова тайнствена скръб. И наистина за философа е свойствено също така чувството, че светът е раздвоен, разделен на външно, видимо,

повърхностно, „измамно“, „благолепно“ – от една страна, и от друга – на истинска реалност, която е дълбока и в нея се таи „червей ужасен“. Сковорода пише:

Мир сей являет вид благолепный,
Но в нем таится червь неусыпный [...]
Горе ти, мире! Смех мне являешь,
Внутри же душою тайно рыдаешь [...]¹

(Сковорода 2018: http)

(Очите виждат света прекрасен, / но скрит е в него червей ужасен [...] /
О, свят, горко ти! Външно сияеш, / душевно обаче тайно рыдаеш [...])²

Разбирането за тайна скръб обаче не намалява и не отменя чувството на хармония, изпитвано от Сковорода.

Най-общо казано, създава се впечатлението, че усещането за радост и хармония на битието има религиозни корени (независимо дали субектът на преживяванията осъзнава това). Неслучайно намираме изключително сходни сентенции у Достоевски при описанията на княз Мишкин, „положително прекрасния човек“, Христовия прототип, макар и неуспешен, на земята. Същевременно по горчива ирония – и епилептик. И читателят сякаш се изправя пред загадка, дилема, личен избор – избор между вярата и безверието – как именно да интерпретира тези мистични преживявания: като религиозно откровение или само като плод на болен дух? Ето какво пише Достоевски за състоянието на Мишкин точно преди настъпването на епилептичен припадък:

Необикновена светлина озаряваше ума и сърцето му, – всички негови вълнения и съмнения, всичките му тревоги като че ли отведнъж стихаха, изясняваха се сред някакво небивало спокойствие, изтъкано от светла радост, хармония и надежда и изпълнено с разбиране на първопричините на нещата.

(Достоевски http a; превод: Н. Голчев)

И после пред читателя се представят мислите на самия Мишкин:

„Какво значение има, че това е болест? Какво ме интересува, че напрежението е ненормално, щом самият резултат, щом моментът на усещането, за

¹ Цитатът представлява два откъса от по-голямо произведение. Пълният текст може да се види тук: <http://lovearead.ec/read_book.php?id=71592&p=161>. – Б. пр.

² Навсякъде, където не е отбелязано името на преводача, преводът е мой – Т. Н., и е максимално близък до оригинала. В цитираните стихове на Сковорода образът на „червей ужасен“ е библейска отпратка, Марко 9:44, за незаспиващия червей в ада, който непрекъснато гризе грешниците. – Б. пр.

който си спомням и го анализирам вече в здраво състояние, се оказва във висша степен хармония, красота, дава ми небивалото и неподозирано досега чувство за пълнота, за мярка, за примирение и възторжено молебствено сливане с най-висшия синтез на живота?“ [...] Че това е наистина „красота и молитва“, че това е наистина „висш синтез на живота“ – той не се съмняваше и не можеше да допусне съмнения.

(Пак там)

Както виждаме, тук безспорно присъства убеждението, че чувството за хармония на битието е същинско, истинско, съответстващо на някаква обективна реалност, независимо от това дали неговият източник произтича от някакво болестно състояние. Само по себе си това усещане се възприема като висша даденост дори ако пътят към него минава през душевната болест. Неминуемо си спомняме в тази връзка и други „изпитания на вярата“, които Достоевски поднася на читателя. Ненаправно трупът на стареца Зосима смърди, а Христос от прочутата картина на Холбайн изглежда като обезобразен смъртен, за когото е немислимо да оспорва природните закони. С тези картини Достоевски сякаш казва на читателя, че вярата е духовен подвиг и изисква усилие. Също като любовта тя е силна „въпреки“, а не „поради“ и се познава не чрез чудото, а чрез неговото отрицание, не с разум, а с откровение.

В този смисъл са забележителни моментите, в които богоборците се устремяват към Бог – ценни са именно с това кратко издигане над мрака на отчаянието и безверието. Точно така Лермонтов (също като своя романтически герой, който вечно отправя предизвикателство към мирозданието) според много точното наблюдение на Розанов все се хваща „за дръжката на вратата“, за да каже „Сбогом! Аз си тръгвам!“, „каквата и „хармония“ да му дадете, какъвто и „рай“ да сте му подготвили“ (Розанов 1914: [http](#)). И въпреки това създава стихотворението *Когато се люлее по-жълтляла нива* (*Когда волнуется желтеющая нива*) с незабравимата картина на вселенска хармония и със закономерния финален акорд:

Тогда смиряется души моей тревога,
Тогда расходятся морщины на челе, –
И счастье я могу постигнуть на земле,
И в небесах я вижу Бога...

Тогава мирна е душата, без тревога,
изчезват бръчките от моето лице
и земно щастие докосвам със ръце,
и в небесата виждам Бога...

(Лермонтов [http](#);
превод: Мария Шандуркова)

Хармонията се ражда от внимателното вглеждане в благодатта навсякъде около човека:

И свежий лес шумит при звуке ветерка,
И прячется в саду малиновая слива
Под тенью сладостной зеленого листка

И тих ветрец звъни по горския клонак,
в градината се крий малиновата слива
под сладка сянка сред зелените листа

(Пак там)

Именно тази благодат представя пред нас замисъла на творбата, онтологичното измерение на битието, същия онзи „жив живот“, който Достоевски противопоставя на студената и винаги лукава разсъдъчност. Много по-късно, през XX век, в Съветска Русия точно този жив живот се противопоставя и на тоталитарното насилие над личността. Красотата и свободата, съществуващи в мирозданието, контрастират с уродливостта и жестокостта на репресивната държава. У Юрий Домбровский във *Факултет за ненужни неща (Факультет ненужных вещей, 1978)* четем за усещанията на главния герой – политзатворник, обявил жадна стачка в затвора, – когато го водят на разпит:

Зибин седна и едва не извика. Прозорецът беше голям, изпълнен със слънце, и гледаше към двора на затвора, към алеята с тополите. Тези тополи бяха посадени още при самото основаване на града, когато тук имало не затвор, а просто минавал широк път към планината, а от двете му страни шумели тополите. И Зибин се разстрои, обърка се пред това неизмеримо богатство. Клонки, клони, филизи. Всички те шумяха, проблясваха, живи всяка минута, всяка секунда с всяко свое листенце, с всяка своя издънка, с всяка своя жилка! Те бяха весели, свободни, живи. И на него, който в продължение на толкова много дни беше виждал само сивия цимент на пода и бялата лампа в черната ѝ клетка, и гладката стена с цвят на тинесто блато, върху която нямаше нищо, което да задържи погледа – цялото това приказно богатство и нежност му се сториха истинско чудо. Той вече беше забравил, че има и такова нещо. А нали точно то е най-важното!

(Домбровский [http](http://))

Именно това „най-важно“, този жив пулс на живота, неговата първична прелест и благодат са достъпни на най-мъдрите персонажи, които са способни да видят и оценят божия свят по достойнство. Възхитеният княз Мишкин възкликва, изразявайки дълбоката си благодарност към Твореца за чудото на творението:

[...] колко хубави неща виждаме на всяка крачка, в които дори най-загубеният човек чувства хубостта? Погледнете детето, погледнете Божата зора, погледнете тревицата как расте.

(Достоевски [http a](#); превод: Н. Голчев)

След поколението на Достоевски обаче потомците ги очаква безвременето, толкова отчетливо засвидетелствано от Чехов: нищезанството, началото на епохата на неверие, разклащането на религиозните, на библейските основи. В гениалния разказ на Чехов *Страх* картините, които уж са същите, пораждат вече не възторг от битието, а страх от живота, ужас от неизвестността, невъзможност за познание:

Когато лежа на тревата и дълго гледам някоя буболечка, която едва вчера се е родила и нищо не разбира, ми се струва, че животът ѝ е непрекъснат ужас, и в нея виждам себе си – разстроен отбелязва главният герой. Страхът му се предава и на околните: – Гледах полските врани и ми беше странно и страшно, че летят.

(Чехов [http a](#); превод: Илиана Владова)

Достатъчно е да отхвърлиш Бога и животът ти се превръща в безсмислена и страшна нелепост:

Нашият живот и задгробният свят са еднакво неразбираеми и страшни. Който се страхува от привидения, трябва да се страхува и от мен, и от тези светлини, и от небето, тъй като всичко това, ако се замислим, както трябва, е непостижимо и фантастично не по-малко, отколкото привиденията от онзи свят.

(Пак там)

Самият Чехов добре осъзнава този значим поврат в съзнанието, самотата и опустошеността, които връхлитат човека в отсъствието на Бог, като причислява и самия себе си към поразените от този духовен недъг³.

Припомнете си, че писателите, които ние наричаме вечни или просто добри и които ни опияняват, имат един общ и много важен признак: те отиват навсякъде и ви призовават да тръгнете с тях, и вие чувствате не с ума, а с цялото си същество, че те имат някаква цел, също като сянката на бащата на Хамлет, която ненапразно се явява и вълнува въображението.

(Чехов 1977: 133)

³ Писмо на Чехов от 25 ноември 1892 г. до Алексей Суворин, Мелихово (Чехов 1977: 132 – 134). – Б. а.

Съвременното поколение от своя страна, пише той на Суворин, страда от безцелност и разочарование:

А ние? [...] Ние нямаме нито близки, нито далечни цели, дори трън да завъртиш в душата ни. Нямаме политика, не вярваме в революцията, няма бог, не се страхуваме от призраци, а аз лично не се боя дори от смъртта и слепотата.
(Пак там)

Същевременно в *Дамата с кученцето (Дама с собачкой)* дори чуждият на праведността и благочестието главен герой долавя в минутите на благодат красотата и радостта на битието:

Седнал до младата жена, която при изгрева на слънцето му изглеждаше толкова хубава, успокоен и очарован от гледката на тая приказна обстановка – море, планини, облаци, необятно небе, – Гуров разсъждаваше наум, че всъщност, ако се замисли човек, всичко е прекрасно на този свят, всичко освен онова, което ние самите мислим и вършим, забравили за висшите цели на битието, за човешкото си достойнство.

(Чехов [http б](#); Превод: Илиана Владова)

Княз Мишкин възкликва по подобен начин:

[И] нима наистина човек може да бъде нещастен? О, какво значение има моята мъка и моето нещастие, ако аз имам сили да бъда щастлив? Да ви кажа ли, аз не разбирам как можеш да минеш край едно дърво и да не бъдеш щастлив, че го виждаш? Да приказваш с един човек и да не бъдеш щастлив, че го обичаш! [...] По колко хубави неща виждаме на всяка крачка, в които дори най-загубеният човек чувства хубостта?

(Достоевски [http а](#); превод: Н. Голчев)

Това виждане за света, характерно за героя на Достоевски, е в дълбоко съзвучие с религиозното светоусещане на Сковорода, което е най-пълно въплътено в поезията му. Васил Мартинюк отбелязва, че в нито едно от тридесетте стихотворения, подбрани в *Градина от божествени песни (Сад божественных песен)*, „внимателният читател [...] няма да открие упадъчни настроения, неверие, принизени чувства и стремежи, обида към хората и Бога, няма да открие отчаяние“. Лирическият герой на Сковорода „се радва дори когато е тъжен“, неговият образ „е в съгласие с образа на духовния човек от Новия завет или с праведника от Стария завет“. Точно тази устременост към духовните висоти и точно такава философско разбиране за смисъла на живота и за човешката природа, за феномена на трансцендентното ни дават основание да определим философията му като

философия на духа, смята изследователят. Същевременно, съпоставяйки творческото наследство на Скворода с поезията на неговия пламенен почитател – изгъкнатия украински поет на XX век Павло Тичина, Мартинюк твърди, че това е вече философия на качествено различно ниво, философия, която (по силата на контраста) може да се нарече философия на душата. Според формулираната от него концепция това е „противоречива философия, насочена към нуждите на тялото, изпълнена със съмнения в Бога и утвърждаваща униинето, жестокостта и подобните им“. От друга страна, обърнатата към Абсолюта философия е пропита от любов към Него и към човека, изпълнена е с вяра и представлява философия на духа (Мартинюк 2008: <https://>).

На пръв поглед тези изводи на учения са изненадващи, тъй като ранният сборник на Тичина *Слънчеви кларинети (Сонячні кларнети, 1918)* е изпълнен с благодарна радост от битието изцяло в духа на Скворода. Но дори и там, на фона на очерталите се вече мотиви за самотата и тъгата, се наблюдават вътрешни противоречия: *Аз плаках от любов... (З коханя плакав я...)*, *Застанал съм на стръмнината... (Я стою на кручі...)*, *Везе момата и ридае... (Гантус дівчина й ридас...)*, *Ливада с цвєтя и златен дъждец... (Квітчастий луг і дощик золотий...)*, *Госпожице Інна, госпожице Інна... (О, панно Інно, панно Інно...)*, *Скръбната майка. III (Скорбна мати. III)*. Всички тези мотиви в крайна сметка довеждат лирическият герой до разочарование и дори до отричане на божественото начало, тоест до богоборчество: *В храма. I (У соборі. I)*, *Хармония на света – жертва безкръвна (Гармонія світу – офіра безкровна)*, *Отправих към небето молитва... (Послав я в небо свою молитву...)*. Това на свой ред вече закономерно води поета до конформизъм, кара го да приеме йезуитския „принцип на болшевиките, че „целта оправдава средствата“, да изрече ужасяващото прометеевско решение: „Ще започна да строя новия живот – / пък било то и върху трупове – / сам! / Така трябва да бъде“ (*Прометей*)⁴“ (Мартинюк 2008: <https://>).

Както съвсем основателно отбелязва изследователят, в произведението на Тичина, посветено на Скворода (*Скворода, симфонія*), „от боголюбец философът става богоборец и душата му е не като гълъба на мира, а като гладната врана, която грачи „Напр-р-разно!“⁵, зачерквайки

⁴ Пиду життя творить нове – / хоч би по трупах – / Сам! / Так мусить быть“ (Тичина [http](http://) a). – Б. а.

⁵ „Напр-р-разно бога мъртъв ще зове, / ще раздере душата си пред истукана. / И над деретата ще грачи гладна врана: / напр-р-разно!“ («Зря до бога мертвого зивать / і потрясати душу перед істуканом, / зря. / І в тон йому голодний ворон над ярами: / зря! зря!» – Тичина [http](http://) б). – Б. пр.

с това целия духовен опит на Сковорода и утвърждавайки антихуманните революционни идеи“ (Мартинюк 2008: <https://>).

В същото време точно Сковорода остава за Тичина спасително убежище, несъмнено духовно мерило, с което развратеният от болшевишката демагогия поет продължава да се сравнява вътрешно, като изгражда алтернативен образ на философа: от една страна – недосегаемо свободен и изповядващ философията на духа, а от друга – прикован към собствено тичинското, към новото конформистко възприемане на живота.

Именно такъв виждаме Сковорода в произведенията, които му посвещава Тичина: в сборника с ритмизирана проза *Вместо сонети и октави* (*Замісь сонетів і октав*, 1920) и в поемата симфония *Сковорода* – образ, обединяващ „философията на духа“ с „философията на душата“.

По такъв начин чувствителната, нестабилна, противоречива личност на Тичина пренебрегва духовното начало и божествената хармония и отдава предпочитание на болшевишката идея, използвайки я за прикритие пред трагизма на съществуването и необходимостта от духовен подвиг.

Този порочен път на душата е описан по забележителен начин от Фазил Искандер точно във връзка с болшевишката идеология.

Напълно уверено можем да твърдим – заявява писателят, – че първоначален тласък на всички социалистически теории е дало милосърдието към онеправдания човек. Как можа да се случи така, че учението, в основата на което легнеше милосърдието към човека, породило най-немилосърдното общество?

(Искандер 1999: 588)

На този основателен въпрос, който сам задава, Искандер отговаря чрез метафоричен модел – своего рода притча за двама пътници, които чакат влака на гарата, заобиколен от гладни безпризорни деца. Един от пътниците малко по малко дава на децата целия си хляб, докато той накрая свършва. А вторият, също „не по-малко нравствен човек, но със злощастна склонност да теоретизира“, след като съобразява, че хлябът му така или иначе няма да стигне за всички, решава кардинално проблема, като спира да помага на конкретни деца. „Той привидно продължава да смята, че е важно да се помогне на децата, но посоката на вътрешния му патос се променя“ и сега „живите деца му пречат да помага на теоретичните деца, пречат му да реши окончателно и справедливо проблема с детския глад“ (Искандер 1999: 589).

По-нататък Искандер отбелязва, че първият пътник е постъпил по-правилно не само в практически, но и в теоретичен смисъл, понеже „трагедията на съществуването е непреодолима и може само да се смекчи“

(пак там). А другият пътник действа така, сякаш въпросът действително може да бъде решен кардинално.

Той е воден, при това най-вероятно несъзнателно, от стремежа да игнорира трагедията на съществуването и едновременно с това спокойно да гледа в очите на гладното дете, бидейки уверен, че утре (или след сто години – все едно) благодарение на неговите усилия няма да има гладни деца.

(Пак там)

С други думи, опитва се (нека си припомним отново благородните идеи на Просвещението!) да изобрети формулата на доброто, а това значи да отхвърли съвестта. Ясно е, че този път води човечеството до задънена улица. Писателят заключава:

Всяка революция, и най-вече нашата благодарение на нейния световноисторически замисъл, представлява голяма съблазън да се отхвърли трагедията на съществуването, Нова ера! Науката доказва, че така ще стане, и то стана! Хората, които се поддават на съблазънта на революцията, отгърсвайки се от трагедията на съществуването, едновременно с това отхвърлят и чувството за дълг пред околните. Множественият и сложен характер на чувството за дълг пред конкретни хора е заменено с един общ лъчезарен дълг пред идеята.

(Искандер 1999: 590)

Победата на идеологията над онтологията, над живия живот е винаги победа на абстракцията над живото човешко същество, победа на общото над частното. Това е пагубна победа на абстрактното добро над индивидуалната човешка доброта, както е показано и в романа на Василий Гросман *Живот и съдба (Жизнь и судьба, 1980)*, който е продължител на класическата традиция: „Виждал съм огромните страдания на селячеството, а колективизацията се провеждаше в името на доброто“, казва един от персонажите. Абстрактната любов към човечеството винаги завършва с пренебрежение към отделната личност. „Не вярвам в доброто, вярвам в добротата“, продължава той и записва разсъжденията си:

[О]свен плашещото голямо добро съществува житейска човешка доброта. [...] Това е добротата на старицата, изнесла парче хляб на пленения воин, добротата на войника, дал вода от манерката си на своя ранен враг, това е добротата на младостта, проявила милост към старостта, добротата на селянина, укрил в плевника си стар евреин. Това е добротата на пазачите, които с риск за собствената си свобода предават писмата на пленници и затворници не до другари по убеждения, а до майки и съпруги. Това е частната доброта на отделния човек към отделния човек, добротата без свидетели, малката, непреднамерена доброта. Можем да я наречем безсмислена доброта.

(Гросман [http](http://))

Но има и нещо друго.

В безсилието на безсмислената доброта е тайната на нейното безсмъртие. Тя е непобедима. [...] Тя – сяпата и няма любов – е смисълът на човека.

(Пак там)

По аналогичен начин следва да разбираме и загадъчната сентенция на Достоевски за истината и Христос:

Ако някой ми беше доказал, че Христос е извън истината, и *наистина* се окажеше, че истината е извън Христос, то аз бих предпочел да остана с Христос, а не с истината.⁶

(Достоевски 1996: 96)

Именно абстрактната идея в крайна сметка погубва своя носител, отбелязва Б. М. Енгелгарт по повод на героите на Достоевски:

Обезсилена, разлагаща се, тя стига до отрицание на самата себе си, до изтънчена самоирония и най-накрая загива в уродливото, изпепелено от нея съзнание, като увлича и него към смъртта.

(Енгелгарт 1924: 87)

При това никоя теория за социалната справедливост не взема предвид човешката природа, за която собствената прищявка е по-ценна от всяка рационална полза. Или, както твърди Достоевски чрез думите на Човека от подземие:

И откъде са го измислили всички тези мъдреци, че на човек му трябва някакво нормално, някакво добродетелно желание? Откъде наистина са си въобразили, че на човек му трябва непременно благоразумно изгодно желание? На човек му трябва единствено *самостоятелното* желание, каквото и да струва тази самостоятелност и до каквото и да доведе. [...]

Свое собствено волно и свободно желание, своя собствена, ако ще би и най-дива прищявка, своя фантазия, та макар и трескава понякога до лудост – тъкмо това е онази същата, пропуснатата, най-изгодната изгода, която не се поддава на никаква класификация и от която всички системи и теории непрекъснато отиват по дяволите.

(Достоевски [http](http://) б; превод: Л. Минкова)

⁶ Цитатът е от писмо на Достоевски до Н. Д. Фонвизина между края на януари и 20 февруари 1854 г., написано в Омск. – Б. а.

Но именно с такива теории – като своеобразно наследство от Просвещението – е заредено самото време, а страшните предупреждения на Достоевски, неговата неуморна борба срещу лагера на Чернишевски и Добролюбов, срещу цялата социално ангажирана критика остават глас в пустиня. Едва ли ще е преувеличено да се твърди, че победата на утилитаризма в изкуството, когато вместо естетическите критерии мерило става гражданската полза, е обусловила в крайна сметка и победата на болшевиките.

Прави впечатление, че тези тенденции може да се наблюдават и в украинската литература на XIX век, също изпълнена със социална борба, и тези тенденции най-ярко се проследяват в творчеството на основната фигура на украинската култура – Тарас Шевченко. Както и много други изтъкнати дейци на славянската култура Шевченко не остава равнодушен към наследството на Сковорода. Неговото отношение към великия философ обаче е по-скоро амбивалентно.

От една страна, още като дете Шевченко е увлечен от творчеството на Сковорода, преписвал е на ръка негови стихотворения, а по-късно в повестта си *Близнаци (Близнецы)* дори нарича философа „Диоген на нашето време“. Както отбелязва В. В. Гордийченко, „творчеството на Григорий Сковорода привлича Тарас Шевченко със своите демократични, просветителски и свободолюбиви идеи и с критиката на крепостната система в царска Русия“ (Гордийченко 2007). В същата повест обаче Шевченко нарича съчиненията на Сковорода „миш-маш“, противопоставяйки ги на прекрасните народни песни, а самият Сковорода пак там е наречен идиот:

Струва ми се, че никой не е изучавал толкова внимателно безсмислените произведения на философа Сковорода, колкото го е направил княз Шаховской. В малорусийските произведения на достопочтения княз с всички подробности е отразен идиотът Сковорода. А достопочтената публика вижда в тези осакатени хора истински представители на Малорусия. Бедните ми съотечественици!...

(Шевченко 2003а: 56)

В предисловието към непубликувания ръкопис на *Кобзар (Кобзарь)* Шевченко сравнява Сковорода с Робърт Бърнс, шотландския поет, известен не само с изящната си лирика, но и с ярко изразената си социална насоченост, с борбата си за справедливост и за права на угнетените шотландски селяни. Шевченко смята, че Сковорода е можел да стане също толкова велик народен поет като Бърнс, ако „не го бил отклонил от правия път латинският, а по-късно и московщината“⁷ (вж. Попов 1961: 478).

⁷ Московщина – старо украинско название на Русия. – Б. пр.

Петро Кралюк обобщава в националистически дух тези коментари на Шевченко за Скворода, като казва:

Шевченко възприема Скворода и неговото литературно и философско творчество като резултат от влиянието на „чужда мъдрост“, преди всичко на руската имперска култура. Оттук идва и неприемането на „странстващия философ“ от страна на Тарас Шевченко.

(Кралюк 2013: <https://>)

Всичко това обаче е вярно само отчасти. На практика по същото време, когато Шевченко пише в заточение повестта *Близнаци*, от една страна, той е изпаднал в униние и безнадеждност, както личи от частната му кореспонденция, а от друга, писмата му са изпълнени – изцяло в духа на Скворода – с възторг от величието и красотата на природата, както и с възхита от ценностите на живота, стига той да бъде превърнат в изкуство.

И наистина, „най-горчивата отрова на нашето морално битие е безнадеждността и аз сега докрай чувствам тази жестока отрова“ (Шевченко 2003б: 80 – 82), пише Шевченко, изпаднал, по собствените му думи, „в най-жалко и печално положение“ (пак там: 91 – 92). „Какво е болестта на тялото в сравнение с болестта на душата, с онази страшна болест, която се нарича безнадеждност. Това е ужасно състояние!“ – възкликва той. „Всичко тук, като се започне от хората, ми е толкова омерзително, че не бих погледнал нищо“, „започвам да оглупявам в това печално еднообразно жалко съществуване“, оплаква се Шевченко на епистоларния си събеседник (пак там: 93 – 94). Светът го е сграбчил и го е измъчил до крайност – за разлика от Скворода, когото, според собствената му автоепитафия, светът се е опитал да го хване, но така и не е успял.

Въпреки безкрайното страдание, унинието и безнадеждността Шевченко не губи способността си на художник да се възхищава от ненадминатата красота на природата и тези негови състояния почти се приближават до мистичния екстаз на Скворода. Ето какво пише той на своя приятел Залески:

Приветствам те, друже мой, мили мой! Приветствам те в лоното на девствената, тържествено прекрасна природа! [...] Толкова много сърдечни молитви бих отправил към престола на живия Бог за един час, прекаран с теб в гъстата борова гора, под тъмната сянка на широко разперилия клони, мрачен като мислите на Осиан смърч. Хубаво, Боже мили, колко хубаво би минал този час заедно с теб. Щяхме да си изберем добро място за наблюдение и добро осветление и щяхме да нарисуваме, доколкото е по силите ни, тъжния и величествен цар на горите в мъгливия север.

(Шевченко 2003б: 80 – 82)

Същите молитви звучат и в друго писмо:

Вчера бях на Ханга-Баба, обиколих всички дерета, поклоних се като на стари приятели на дърветата, които някога рисувахме, а в най-далечното дере – помниш ли, където едно огромно дърво досами кладенеца е оголило огромните си стари корени, под това дърво седях дълго, ръмеше, спря, пак започна, а аз не помръдвах, толкова сладко, толкова приятно ми беше под клоните на този стар великан, че бих останал чак до през нощта, ако ловците (дано дори врабче да не застрелят) не ме бяха обезпокоили. А какви прекрасни, светли, ведри спомени прелетяха в това време над главата ми!

(Шевченко 2003б: 95 – 97)

Същото усещане за благодат поражда у Шевченко и святоото чувство на дружбата, което го потапя в състояние на умиротворение и радост.

Доиде пощата и донесоха второто ти писмо със скъпоценния за мен подарък, портрета на Сова. Направо не знам как да ти благодаря, приятелю, за този подарък. [...] Дай Боже всички хора да са толкова близки помежду си, както сме ние с него, тогава би настъпило щастие на земята. Пиши му и го целуни от мен, все едно е родният ми брат. Ако искаш радостта ми да бъде пълна, в първото писмо, което ми напишеш, сложи своя портрет и портрета на Михаил, а ако може, и на Карл, с това ще ме издигнеш до седмото небе.

(Шевченко 2003б: 95 – 97)

Това изцяло съответства на мислите на Скворода, че щастие се поражда у човек от чувството за сродство, за вяност на онова, което ни е „сродно“, че дълбоко в себе си обичаме, като следваме „тайно пишещия се закон на човешкото естество“ (Зенковски 2001: <https://>).

При това също като Скворода Шевченко осъзнава неоченимата важност на мистичната сфера, нуждата да се освети и преобрази емпиричната действителност – за него това преображение се случва чрез изкуството. „Истински изящното произведение въздейства на художника и като цяло на човека по-силно, отколкото самата природа“ – смята той (Шевченко 2003: 95 – 97). И повтаря практически същата мисъл с други думи: „Една фотография, колкото и да е примамлива, все пак не представява възвишено прекрасно изкуство“ (пак там: 93 – 94).

Аналогично за Скворода „ненужен, мъчителен е светът, ако не е преобразен – душата търси това преобразяване, което дори само с предчувствието за него придава сила на нашия дух“ (Зенковски 2001). „Остави цялата тази физическа гнилоч (т. е. емпирията, ознаменувана със смъртта – б. м., О. Т.) – призовава Скворода – и премини от земята към небето [...] от тленния свят в първородния свят...“ (Скворода 1912: 406). Василий Зенковски пише:

Теократичната идея на християнството се състои в това, че утвърждава нуждата от просветляване на всичко видимо, на всичко емпирично чрез свързването му с мистичната сфера – цялото историческо битие, всичко в живота на личността трябва да бъде осветено чрез това преобразяващо действие на Божията сила в емпиричната сфера.

(Зенковски 2001: <https://>)

И точно истинското изкуство, което е изповедно по своята природа, е способно максимално да се приближи до такова осветяване.

Не изглежда напълно еднозначна и враждебността на Шевченко към „чуждите влияния“. Той е напълно способен не само да критикува влиянието на руската имперска култура, но и критично да гледа на своите сънародници от позициите на същата тази култура:

Каж ми в името на всички светии откъде взе тези вяли, лишени от каквото и да било аромат „Киевски зюмбюли“⁸? Бедните ми сънародници мислят, че на родното си наречие имат пълно право не само да пишат всякакви глупости, но дори и да ги печатат! Бедните! И спирам дотук. Чак ми е съвестно да ти благодаря за това хилаво във всяко отношение книжле – пише той на Залески.

(Шевченко 2003б: 93 – 94)

Но тези горчиви думи само подчертават любовта на Шевченко към неговия народ, зад суровата критика се крие състрадание към сънародниците и болка за националната култура, която той иска да види процъфтяваща редом с руската.

Трябва да отбележим като неотменно свойство на творческата натура на Шевченко неговата многостранност, нееднозначността и широтата му, невъзможността да бъде сведен до прости черно-бели формули. Знаменитото му *Завещание (Заповіт)*, пропито от страстните мотиви на социалната борба, отхвърляща Бога и изпълнена с омраза към враговете с тяхната „зла кръв“, съществува паралелно с идиличните картини на стихотворението *До къщичката – вишнева градина (Садок вишневий коло хати)*. По същия начин при Шевченко се съчетават тъгата и безнадеждността на съществуването с нежната любов към приятелите, възторга от красотата и величието на природата (напълно в духа на Сковорода) и точното осъзнаване от художника колко е ценен животът, преобразен в изкуство (което също ни отправя към учението на странстващия философ с неговото преодоляване на емпиричната сфера чрез метафизиката).

⁸ Става дума за сборника *Зюмбюлите на Киевска Украйна (Ландьшии Киевской Украйны: В тридцати книгах. Стихами и прозою. Книга первая: Сочинение Григория Карпенка.* СПб., 1848). В сборника са включени съчинения на братята Степан и Григорий Карпенко на украински, руски и полски език. – Б. а.

И в тази противоречивост и многостранност у Шевченко може да се види съчетание на „философията на духа“ с „философията на душата“.

Въз основа на казаното по-горе като обобщение може да се формулира твърдението, че някои аспекти от философското наследство на Скворода са съзвучни със следващите поколения както украински, така и руски литератори, но при това чрез съпоставката на неговото религиозно светоусещане с тяхното творчество може по-ясно да се види опозицията между „хармония и идеология“ като породена от опитите за богоборчество, от лъжливия стремеж към външни (социални), а не към вътрешни (духовни) преобразувания.

По-нататъшното разработване на тази съпоставка според нас би било изключително продуктивно, тъй като изяснява ключови моменти от развитието на славянската култура като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

- Гордийченко 2007:** Гордійченко, В. В. Роль Гр. Сквороди у творчості Т. Гр. Шевченка. [Gordiychenko, V. V. Rol' Gr. Skovorodi u tvorchosti T. Gr. Shevchenka.] // *Международная научно-практическая конференция „Наука и технологии: шаг в будущее – 2007“*, <http://www.rusnauka.com/5._NTSB_2007/Philosophia/20282.doc.htm>.
- Гросман http:** Гроссман, В. *Жизнь и судьба*. [Grossman, V. Zhizn' i sud'ba.] <<http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/lifefate.txt>>. Превод: Здравка Петрова <<https://chitanka.info/text/37049>>.
- Домбровски http:** Домбровский, Ю. О. *Факультет ненужных вещей*. [Dombrovskij, Yu. O. Fakul'tet nenuzhnyh veshhej.] <<http://lib.ru/PROZA/DOMBROVSKIJ/faculty.txt>>.
- Достоевски 1996:** Достоевский, Ф. М. *Собрание сочинений. В 15 томах*. [Dostoevskij, F. M. Sobranie sochinenij. V 15 tomah.] Т. 15. Санкт-Петербург: Наука, 1996.
- Достоевски http а:** Достоевский, Ф. М. *Идиот*. [Dostoevskij, F. M. Idiot.] <http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0070.shtml>; превод: Н. Голчев, <<https://chitanka.info/text/15685-idiot/0>>.
- Достоевски http б:** Достоевский, Ф. М. *Записки из подполья*. [Dostoevskij, F. M. Zapiski iz podpol'ya.] <http://az.lib.ru/d/dostoevskij_f_m/text_0290.shtml> = Ф. М. Достоевски. *Събрани съчинения в 12 тома*. Том 4. Превод: Л. Минкова. София: Народна култура, 1982.
- Енгелгарт 1924:** Энгельгардт, Б. М. Идеологический роман Достоевского. [Engelgardt, B. M. Ideologicheskij roman Dostoevskogo.] // Ф. М. Достоевский. *Статьи и материалы*. Сб. II. Москва, Ленинград: 1924, 71 – 109, 87.

- Зеленогорски 1894:** Зеленогорский, Ф. А. Философия Григория Саввича Сквороды, украинского философа XVIII столетия. [Zelenogorskij, F. A. Filosofiya Grigoriya Savvicha Skovorody, ukrainskogo filosofa XVIII stoletiya.] // *Вопросы философии и психологии*, 1894, № 23, 197 – 234. Цит. по Зеньковский, В. *История русской философии*. // *Азбука веры*, <https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Zenkovskij/istorija-russkoj-filosofii/1>.
- Зенковски 2001:** Зеньковский, В. *История русской философии*. [Zen'kovskij, V. Istorija russkoj filosofii.] Москва: Академический Проект, Паритет, 2001, <https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Zenkovskij/istorija-russkoj-filosofii/1>.
- Искандер 1999:** Искандер, Ф. Рассказы, повесть, сказка, диалог, эссе, стихи. [Iskander, F. Rasskazy, povest', skazka, dialog, esse, stihy.] Серия «Зеркало XX век». Екатеринбург: У-Фактория, 1999.
- Кралюк 2013:** Кралюк, П. Шевченко, якого ми не хочемо знати. [Kralyuk, P. Shevchenko, yakogo my ne hochemo znati.] // *Радио Свобода*, 8.04.2013, <<https://www.radiosvoboda.org/a/24922626.html>>.
- Лермонтов http:** Лермонтов, М. Ю. *Когда волнуется желтеющая нива...* [Lermontov, M. Yu. Kogda volnuetsya zhelteyushhaya niva...] <<https://ilibrary.ru/text/1060/p.1/index.html>>. Превод: Мария Шандуркова, <<https://chitanka.info/text/47753-kogato-se-ljulee-pozhytjala-niva>>.
- Мартинюк 2008:** Мартинюк, В. Павло Тичина та Григорій Скворода: філософія душі й філософія духа. [Martinyuk, V. Pavlo Tichina ta Grigoriy Skovoroda: filosofiya dushi i filosofiya duha.] // *Волинь філологічна: текст і контекст*. Том. 6, № 2, ч. 1, 219, <<https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/77>>.
- Попов 1961:** Попов, П. М. Шевченко і Скворода. [Popov, P. M. Shevchenko i Skovoroda.] // Попов, П. М. *Матеріали до вивчення історії української літератури*. Т. 2. Київ: Радянська школа, 1961, 474 – 480.
- Розанов 1914:** Розанов, В. В. Пушкин и Лермонтов. [Rozanov, V. V. Pushkin i Lermontov.] // *Новое время*, 1914, 9 октября. Цит. по: Литература и жизнь <http://dugward.ru/library/pushkin/rozanov_pushkin_i_lermont.html>.
- Скворода 1912:** *Собрание сочинений Г. С. Сквороды*. [Sobranie sochinenij G. S. Skovorody.] С биографией Г. С. Сквороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича. Санкт-Петербург: 1912.
- Скворода 2018:** Скворода, Г. *Наставления бродячего философа*. [Skovoroda, G. Nastavleniya brodyachego filosofa.] Полное собрание текстов. Москва: АСТ, 2018, <http://loveread.ec/read_book.php?id=71592&p=161>.

- Тичина 1990:** Тичина, П. *Сонячні кларнети: Поезії*. [Tichina, P. Sonyachni klarneti: Poezii.] Київ: Дніпро, 1990 [1918].
- Тичина http а:** Тичина, П. *Прометей*. [Tichina, P. Prometei.] <<https://ukrclassic.com.ua/katalog/t/tichina-pavlo/1312-pavlo-tichina-prometej>>.
- Тичина http б:** Тичина, П. *Сковорода (симфонія)*. [Tichina, P. Skovoroda (symfoniya).] <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13981>>.
- Чехов 1977:** Чехов, А. П. *Полное собрание сочинений и писем: В 30 т.* [Chehov, A. P. Polnoe sobranie sochinenij i pisem: V 30 t.] Т. 5. *Письма*. Москва: Наука, 1977.
- Чехов http а:** Чехов, А. П. *Страх*. [Chehov, A. P. Strah.] <<https://ilibrary.ru/text/1562/p.1/index.html>>. Превод: Венцел Райчев <<https://chitanka.info/text/11131-strah>>.
- Чехов http б:** Чехов, А. П. *Дама с собачкой*. [Chehov, A. P. Dama s sobachkoj.] <<https://ilibrary.ru/text/976/p.1/index.html>>. Превод: Илана Владова <<https://chitanka.info/text/11138-damata-s-kuchentseto>>.
- Шевченко 2003а:** Шевченко, Т. Г. *Повне зібрання творів: у 12-ти т.* [Shevchenko, T. H. Povne zibrannya tvoriv: u 12-ti t.] Т. 4: *Повісті*. Київ: Наукова думка, 2003.
- Шевченко 2003б:** Шевченко, Т. Г. *Повне зібрання творів: у 12-ти т.* [Shevchenko, T. H. Povne zibrannya tvoriv: u 12-ti t.] Т. 6: *Листи*. Київ: Наукова думка, 2003.
- Шевченко http:** Шевченко, Т. *Заповіт*. [Shevchenko, T. Zapovit.] <<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=729>>.

Превод от руски: **Таня Нейчева**